

OPGAAN, BLINKEN, VERZINKEN EN UIT DE AS HERRIJZEN)*

GEZINNEN, GEZINSSOCIOLOGIE EN GEZINSBELEID 1946-2003

Inauguratie prof.dr. C. de Hoog op 22 mei 2003 aan Wageningen Universiteit

De periode 1946-1958

Het gezin Staring tijdens wederopbouw

Op de ochtend van de 22ste mei 1948 vond de plechtige kerkelijke inzegening plaats van het huwelijk van de 28-jarige Jan Staring en de 26-jarige Nel Salverda in de Johannes de Doperkerk te Kethel. 's-Middags trouwde het paar voor de burgerlijke stand in het stadhuis van hun woonplaats Schiedam. Daarna werd er met de wederzijdse familie, de burens en enkele collega's van het werk tot twaalf uur 's-nachts feestgevierd in het buurthuis. Geld om op huwelijksreis te gaan was er niet.

Het paar had elkaar in 1945 tijdens de bevrijdingsfeesten ontmoet. Zij woonden bij elkaar in de buurt. Zij kregen verkering en in 1946 vond de verloving plaats. Beiden trouwden uit huis. Zij waren goed voorbereid op het huwelijk. Voor de uitzet hadden zij gespaard en op aanraden van de kapelaan hadden zij een verlovingscursus gevolgd. Hun huwelijk werd wel bespoedigd, niet omdat er een kind op komst was, maar omdat de gemeente toestemming had gegeven voor inwoning bij een weduwe, een tante van Jan. Het was een lot uit de loterij. Zij waren tevreden met de twee kleine kamers, de keuken en de gemeenschappelijke douche. Zij waren vooral blij met hun pas verworven zelfstandigheid.

Het was vanzelfsprekend dat Nel ontslag nam als verkoopster bij Vroom en Dreesmann, want Jan verdiende een redelijke boterham als lasser bij de werf Gusto. Het was zelfs mogelijk om met zijn inkomen, het overwerk en straks de kinderbijslag een gezin te stichten. In 1949 kregen Nel en Jan hun eerste kind, een zoon die Wim werd genoemd en voluit de namen droeg van grootvader aan vaderszijde: Wilhelmus Petrus Marie. In 1950 werd een dochter geboren. Zij werd vernoemd naar de moeder van Nel. Haar ouders noemde haar Ria. In 1952 werd hun derde kind John geboren. Kort na de geboorte van Ria verhuisde het gezin Staring naar een nieuwbouwflat aan de rand van de stad. Jan was inmiddels eerste lasser geworden. Nel was gelukkig met haar gezin. Wel vond zij de verzorging van de kinderen veel leuker dan de huishouding.

Ondanks de bestedingsbeperking nam hun welstand enigszins toe. Er werd, op afbetaling, een wasmachine aangeschaft en, na heel lang aarzelen, werd met enige financiële steun van de werf in 1957 een tweedehands Opel Olympia gekocht. In de zomer van 1958 ging het gezin Staring voor de eerste keer op vakantie naar het buitenland. Het pension in de Ardennen van mevrouw Dumoulin was door de vakbond Sint Joseph aanbevolen, omdat het goedkoop, rustig en netjes was.

Het overheidsbeleid

De eerste fasen van het gezinsleven van Jan en Nel speelden zich af tijdens de periode van de wederopbouw 1946-1958. De confessionele en niet-confessionele partijen waren het geheel eens over het maatschappelijk belang van het gezin. De uitspraak in 1946 van de leider van de KVP Romme "Gezinsherstel is volksherstel" werd ook door links onderschreven. Het was meer dan een leuze. Het kostwinnersgezin werd, op een enkele vrijdenker na, als de hoeksteen van de samenleving beschouwd. Wel waren er tussen de politieke partijen enkele nuances aanwezig over de rol en de positie van het gezin in de samenleving. De confessionele partijen legden vooral de nadruk op de positieve waarden en normen van het gezinsleven. De aandacht van de liberalen en de socialisten ging uit naar de maatschappelijke verheffing van achterblijvende gezinnen. Een ordentelijk gezinsleven, in materieel en immaterieel opzicht, was een van de pijlers van het overheidsbeleid. De uitbreiding van het sociale stelsel was in belangrijke mate gericht op het bieden van financiële zekerheid aan gezinnen. Het beschavingsoffensief van de overheid vond via het verzuilde maatschappelijk werk plaats. Er waren zorgen over de ontspoorde jeugd en over de toename van de ongehuwde moeders. Echtscheiding werd gezien als een grote bedreiging van het gezin (Garssens, 2001).

Vanaf 1952 coördinerende het nieuwe ministerie van Maatschappelijke Werk het beleid. Tijdens de

wederopbouw leken alle ingrediënten aanwezig te zijn om een expliciet gezinsbeleid te voeren. Een gezinsminister of een staatssecretaris voor gezinszaken, zoals in West-Duitsland, Frankrijk of België, kwam er echter niet. Het had te maken met de vanzelfsprekendheid van het kostwinnersgezin. Het had ook te maken met de handhaving van de status quo binnen de rooms-rode coalities. De politieke kleur van een minister of staatssecretaris voor gezinszaken zou in die periode de balans binnen het kabinet kunnen verstoren. Daarnaast werd er tijdens de periode van de verzuiling in Nederland een geheel eigen oplossing gevonden om politieke conflicten te vermijden. De regering voerde een actief stichtingenbeleid. De verzuiling werd gesubsidieerd. De confessionele en niet-confessionele instellingen die zich met het gezin bezighielden vormden hierop geen uitzondering.

De gezinssociologie tijdens de wederopbouw

Tijdens de wederopbouw vonden er grote sociale veranderingen plaats, zoals de industrialisatie, de urbanisatie, de dekolonisatie en de inrichting van de verzorgingsstaat. Het behoeft geen verwondering te wekken dat deze veranderingen niet ontsnapten aan de aandacht van sociologen. Sociologen die, naast universiteiten en overheidsinstellingen, voor een deel werkzaam waren bij kerkelijke onderzoeksinstituten als het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk, het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut en het Gereformeerd Sociologisch Instituut. Er verschenen studies over sociale kwesties zoals het kerkelijk gemengde huwelijk en het functieverlies van gezinnen in een veranderende wereld (Mayer, 1981). Het ministerie van Maatschappelijke Werk onder leiding van de KVP'er Van Thiel en later onder zijn partijgenote Klompé stimuleerde het onderzoek naar gezinnen van achterblijvers. Onderzoekers en beleidsmedewerkers schreven over onmaatschappelijke gezinnen, andersmaatschappelijke gezinnen, gezinnen met afwijkend gedrag, probleemgezinnen en asociale gezinnen. Er was ook weerstand tegen sociologisch onderzoek. Eind jaren veertig werden er door de KVP in de Tweede Kamer vragen gesteld over een onderzoek van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk naar de kinderwens van vrouwen in ondertrouw (Diels, 1951). De vragensteller vond een sociologisch onderzoek naar het kindertal hoogst onbetamelijk. Bij sociologen was er sprake van terughoudendheid en van zelfcensuur. Studies naar seksuele relaties binnen en buiten het huwelijk werden niet verricht. Maatschappelijke taboes, op een enkele uitzondering na waarvan een voorbeeld is genoemd, werden nauwelijks doorbroken. De taakverdeling en de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen werden niet bestudeerd (Mayer, 1981). Opmerkelijk was het ook dat het huwelijk en het gezin in het onderzoek centraal stonden. Studies naar de invloed en de betekenis van de familie waren schaars. Dit is vreemd omdat juist tijdens de wederopbouw de familie in financieel en immaterieel opzicht een belangrijke rol speelde bij de ondersteuning van het gezinsleven.

De veranderingsprocessen gingen aan de landbouw niet voorbij. Door de mechanisatie van de landbouw, de ruilverkaveling en de schaalvergroting werd ook het boerengezin een object van studie (Saal, 1958; Kooy, 1959). Daarom is de gezinssociologie voor Wageningen geen onbekend terrein. Het agrarisch bedrijf is vanouds een gezinsbedrijf. De wetenschappelijke bestudering van deze bedrijven, mede gezien vanuit een gezinssociologische optiek, vormt een niet onbelangrijk onderdeel van de *core business* van deze universiteit. Naast Hofstee die in het begin van de jaren vijftig op bestuurlijk niveau het belang van de gezinssociologie onder de aandacht van de Wageningse bestuurders heeft gebracht, dient Gerrit Kooy te worden genoemd, één van de *founding fathers* van de gezinssociologie in Nederland. Zijn eerste gezinssociologische onderzoek behandelt de zelfkazerij in Midden-Nederland (1956). Een verrassend onderzoek, omdat Kooy in dit onderzoek het gedachtegoed van de genderbenadering hanteert. Een benaderingswijze, die pas decenia later deel is gaan uitmaken van het gebruikelijke sociologische instrumentarium. Na zijn eerste gezinssociologische publicatie zijn er vele gevolgd. Ik kom hierop terug.

De jaren zestig

Voor het merendeel van de burgerij bleek het gezin, ook in de jaren zestig, een begerlijke samenlevingsvorm te zijn. Een samenlevingsvorm waar het goed toeven was. Het was vanzelfsprekend dat de man de kost verdiende. De huisvrouw was een mevrouw met aanzien en gezag. De jaren zestig kunnen zelfs

worden beschouwd als de hoogtijdagen van het gezin. De woningnood was afgenomen. Het inwonende gezin en het gezin met inwoning verdwenen stilaan. De anderen in de gezinnen, zoals de inwonende ouders, waren door de invoering van het ouderdomspensioen (1947) niet meer financieel afhankelijk van hun kinderen en konden daardoor zelfstandig blijven wonen. Inwonend dienstpersoneel in de gezinnen van de goede stand werd een zeldzaamheid. In de winkel en op kantoor was voor het dienstmeisje meer te verdienen dan in het gezin. Bovendien steeg het opleidingsniveau van de vrouwelijke schoolverlaters geleidelijk aan. Ook hierdoor veranderde de banenmarkt van ongehuwde vrouwen. We kunnen concluderen dat het ideaal -een zelfstandig huishouden, zonder anderen en zonder inwoning- dat na de industrialisatie aan het begin van de 20ste eeuw ontstaan is, eindelijk massaal verwezenlijkt kon worden.

De verzorgingsstaat had behoefte aan informatie over haar burgers en over hun samenlevingsverbanden. Daarom zien we dat eind jaren vijftig begin jaren zestig ook de beoefening van de gezinssociologie aan universiteiten op prijs wordt gesteld en wordt genstitutionaliseerd. In de periode 1957-1968 worden er in Wageningen, Nijmegen, Utrecht en Groningen hoogleraren en lectoren in de gezinssociologie benoemd (Van Leeuwen, 1976). De gezinssociologie is in de jaren zestig op weg naar de volwassenheid.

De eerste barsten

Het kostwinnersgezin vertoonde in de tweede helft van de jaren zestig echter ook zijn eerste barsten. Uit een enquête van de firma Philips in 1966 bleek dat de helft van de huisvrouwen, de huishouding saai en vervelend vond (Philips, 1966). Een jaar daarna publiceerde Joke Kool-Smit in de Gids (1967) haar aanklacht tegen het huisvrouwenbestaan. Haar onbehagen sloeg aan bij de studentes die een carrière wilden maken en het onbehagen beperkte zich niet geheel en al tot de dames en dochters uit hogere maatschappelijke statusgroepen.

Mevrouw Staring en haar onbehagen

De tweede emancipatiegolf ging niet geheel en al aan het gezin Staring voorbij. Nel Staring had al in 1957 tegen haar zus Mies gezegd de huishouding nogal saai te vinden. Financieel ging het Jan en Nel voor de wind. Jan was begin jaren zestig hoofdlasser geworden. Daarna is Jan benoemd tot docent lastechniek op de bedrijfsschool van de werf. Zijn positie was aanzienlijk verbeterd. Zij waren trots op hun doorzonwoning, hun nieuwe Opel Record, hun televisie, hun caravan en vooral op hun kinderen die naar de MULO gingen. Het gezin bracht de zomervakanties door op een fraaie camping aan het Comomeer. Nel deed vrijwilligerswerk voor de buurtvereniging, maar nu de kinderen wat minder aandacht vroegen, zou ze eigenlijk wel haar oude beroep weer willen opnemen. Maar Nel was bang voor de reacties van de burens en de familie en ook Jan maakte nogal wat bezwaren. Hij beschouwde het werken van zijn vrouw als een vernedering en hij verkondigde met nadruk: "Zo lang ik handen aan mijn lijf heb, gaat mijn vrouw niet uit werken." Toch traden er wijzigingen in het leven van Jan, Nel en hun kinderen op. Jan bemoeide zich meer dan vroeger met de opvoeding van zijn kinderen. Met zijn zoons sloeg hij geen thuiswedstrijd van SVV over. Hij sprak met zijn kinderen over hun toekomst. Hij drong erop aan dat zij hun school afmaakten. Nel had haar rijbewijs gehaald en soms ging zij zelfs met een vriendin en de kinderen, maar zonder Jan een dagje op stap. Zij nam tennislessen en de kerk speelde eigenlijk geen grote rol meer in het gezin Staring. Alleen met Pasen en Kerstmis ging het hele gezin Staring nog naar de mis.

De periode 1970-1980

Man bijt hond

Op regerings- en beleidsniveau traden er in de jaren zeventig opmerkelijke veranderingen op. Binnen het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk was er aanvankelijk nog steeds belangstelling voor het gezin. De gezinssociologische censusmonografieën, gebaseerd op gegevens van de Volkstelling 1-971, werden ruimhartig gesubsidieerd. In de loop van de jaren zeventig verminderde echter bij de overheid geleidelijk aan de belangstelling voor onderzoek naar het reilen en zeilen van gezinnen. Van een beschavi-

ngsoffensief was er nauwelijks nog sprake. De eerste steen tegen het statelijk beschavingsoffensief was overigens al in 1961 geworpen door Herman Milikowski (1961). In 1967 verscheen de tweede druk van zijn dissertatie onder de veelzeggende naam *lof der onaangepastheid* (Milikowski, 1967). Het ging bij hem om de betutteling van het gezin door de staat en om het gekleurde sociologisch onderzoek dienaangaande. Het ging hem niet om marginalisering van deze samenlevingsvorm, dat mag ook niet verwacht worden van een man die werkzaam was bij de instelling *Pro Familia*.

Op beleidsniveau zien we wel degelijk vormen van marginalisering optreden. De belangstelling voor het doen en laten van gewone gezinnen wordt in Den Haag en Rijswijk meer en meer verwaarloosd. De subsidies voor gezinsonderzoek nemen af. Nederland is op weg naar een pluriforme, sterk geïndividualiseerde samenleving. In deze moderne samenleving is geen plaats voor maar één hoeksteen. De leuze op het ministerie van CRM luidt dat *deze maatschappelijke ontwikkelingen kritisch moesten worden gevolgd*. De woongroep, de commune, het samenwonen, de LAT-relatie, de BOM-moeder konden rekenen op een warme belangstelling van politici, ambtenaren, media en ook van gezinssociologen. De afdeling gezinszaken van WVC wordt vervangen door een afdeling maatschappelijke participatie. Het lijkt erop dat de overheid de media volgt in het signaleren van de nieuwste ontwikkelingen. De belangstelling richt zich op de bijzondere samenlevingsvorm, niet op het *gewone* gezin, dat naar mijn mening overigens al bijzonder genoeg is. In Den Haag en in medialand wordt onderzoek met een hoog *man bij hond*-gehalte gewaardeerd. Onderzoek naar het alledaagse leven van gezinnen lijkt onder invloed van de *Moderniseringsschub* van minder belang te zijn.

Er waren positieve ontwikkelingen. Beleidsmakers en onderzoekers kregen eindelijk belangstelling voor de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen. De grote leugen verdween uit de echtscheidingswetgeving. Na felle discussies werd abortus mogelijk. Taboes werden eindelijk doorbroken. Ik citeer Van Leeuwen (1976, 371): "De zich wijzigende themakeuze uit de periode na de Tweede Wereldoorlog reflecteert een in de loop van de tijd wijkend taboe op onderzoek naar seksualiteit, huwelijk en gezin. Tegelijkertijd laat deze verschuiving ook zien hoe Nederland zich in de loop van de jaren van een land met een sterk christelijk-dogmatische traditie tot een sterk gesecculariseerde verzorgingsstaat heeft ontwikkeld."

Veranderingen in de familie Staring

De oudste zoon van de familie Staring Wim, die boekhouder was geworden, kreeg in 1970, nadat hij zijn dienstplicht had vervuld, verkering met een verpleegster uit Rotterdam Louise. Nel vond haar iets te vlot voor haar zoon, maar over haar te korte rokjes en over haar zware make up zweeg zij liever. Het jonge stel had het over samenwonen, uitgaan en plezier maken. Kinderen wilden Wim en Louise nog niet nemen. Dochter Ria had na de MULO de HBS afgemaakt en was in 1970 met een beurs Italiaans in Utrecht gaan studeren. Ria woonde op een zolderkamer in de Lange Smeestraat. Vooral vader Jan had er moeite mee dat zijn dochter het huis uit was. Met John waren er meer problemen. Hij was een wilde jongen, die soms nachten lang van huis wegbleef. Hij had de MULO niet afgemaakt. Hij rookte hasj. Hij had elke maand een ander vriendinnetje en vast werk had hij niet. Het gezin Staring was geschokt toen ze van Ria in 1973 hoorde dat zij in een commune met drie jongens en een andere studente was gaan wonen. Maar de moeder van Jan vond het geen probleem. Zij stelde Nel gerust met de woorden: "Zo is de jeugd van tegenwoordig en in mijn tijd waren we ook geen lieverdjes." Dat Wim en Louise in 1974 waren gaan samenwonen was voor het gezin Staring een minder groot probleem. Het commentaar van moeder Nel was: "Het is jullie leven, je vader en ik zouden er vroeger niet aan hebben durven denken." Het kostwinnersgezin was in de jaren zeventig voor de kinderen uit het gezin Staring lang niet meer de enige optie.

Een nieuwe ideologie?

De ideologische positie van het gezin verandert ook in de jaren zeventig en tachtig. De meningen over het gezin zijn in de politiek, en in veel mindere mate binnen de bevolking, verdeeld. Er wordt door de kleine christelijke partijen vastgehouden aan de opvatting dat het kostwinnersgezin de hoeksteen van de samenleving is. Anderen zijn van mening dat het gezin de wortel van alle kwaad is. Er vinden binnen en buiten de politiek en de universiteit discussies plaats over de heerschappij van mannen in de kapitalistische

samenleving en over de onderdrukking van de (huis)vrouw. Ongehuwd samenwonen wordt in sommige linkse kringen als een verzetsdaad tegen het gezag beschouwd. Een verblijf in een alternatieve samenlevingsvorm is bovenal een uiting van grote vooruitstrevendheid en politieke correctheid.

De opvattingen over het gezin van de politieke partijen veranderen geleidelijk aan, maar beperkt en met mate. Uit analyses van de verkiezingsprogramma's -een Wageningse traditie met ondersteuning van de (Nederlandse) Gezinsraad, die in 1969 is begonnen met een publicatie van Saskia Zwart (1969) en waarvan de voorlopig laatste en vijfde publicatie is verschenen in januari van dit jaar (De Hoog en Hooghiemstra, 2003)- is gebleken dat in de jaren zeventig twee ideaaltypen konden worden onderscheiden: het traditionele gezin of kostwinnersgezin (het gezin Staring) en het moderne gezin. Een gezinsmodel waarin het streven naar affectie en naar gelijkwaardigheid tussen de huwelijkspartners centraal staat.

Het traditionele gezin is in die periode, en ook daarna, geen relict uit een vervlogen verleden. Het zijn de vele gezinnen waarin de vrouw geen betaalde arbeid verricht en waar zij naast haar huishoudelijke taken en bezigheden sterk is gericht op het moederschap. De man is de enige kostwinner gebleven. Maar de dictatoriale patriarch verdwijnt ook in deze gezinnen geleidelijk aan, al zullen niet alle ervaringsdeskundigen in deze gehoorzaal dit volledig beamen. Vaders gaan zich in het traditionele gezin wat meer met de opvoeding van kinderen bemoeien. Het moeder- en vaderschap binnen deze gezinnen is niet gericht op zelfontplooiing van kinderen, maar is gericht op geborgenheid en ijver, vlijt, orde en netheid. De huishouding blijft in het traditionele gezin het domein van de huisvrouw.

In de loop van jaren zeventig dient zich een tweede gezinsmodel aan. Het wordt door sociologen het moderne gezin genoemd. In Wageningen wordt er gesproken over het modern-Westers gezin. Het is een gezin dat de nieuwe tijd goed heeft verstaan. De emancipatie wordt belangrijk gevonden. Het moderne gezin streeft naar gelijkwaardigheid tussen de huwelijkspartners. De affectieve relatie staat in het moderne gezin centraal. Moeders kunnen buitenshuis werken, maar dikwijls hebben ze een kleine parttime baan. Het moederschap wordt belangrijk gevonden, maar de zelfontplooiing van de kinderen staat centraal. Mannen blijven de belangrijkste kostwinners. Als het om geld verdienen gaat is hij de senior-partner en zij de junior-partner. Deze gezinnen zijn gericht op interne openheid en gezamenlijkheid. Op de beleving van seksualiteit tussen de partners rust geen taboe meer. De gezamenlijkheid komt tot uiting bij de verzorging en de opvoeding van de kinderen. De rolpatronen zijn minder gelijkwaardig bij het uitvoeren van huishoudelijke taken. Er is nog steeds sprake van een mannelijk en een vrouwelijk domein. Hij doet soms boodschappen, maar de vervelende huishoudelijke bezigheden worden door vrouwen gedaan. In het huishoudelijk domein is hij de junior-partner en zij de senior-partner. Het is ook een onderhandelingshuishouding geworden, maar in de alledaagse praktijk nemen de ouders nog steeds de belangrijke beslissingen. Kinderen mogen, wellicht als troost, hun ouders bij de voornaam noemen.

Het moderne gezin van Wim en Louise

Het moderne gezin is het gezin van de oudste zoon van Jan en Nel. Het is gezin van Wim en Louise. Zij hebben in het begin van de jaren zeventig een poosje samengewoond. Maar toen in 1975 Birgit op komst was zijn ze getrouwd. Louise heeft nog enige tijd als verpleegster gewerkt. Toen ze besloten een tweede kind te nemen, Annabelle die in 1977 is geboren, is zij met werken gestopt. Nu heeft Louise voor één dag in de week een baantje in een galerie in Kethel en is zij voorzitter van de ponyclub. Wim is plaatsvervangend hoofd van de afdeling *human resources management* van een ziekenhuis in Vlaardingen. Hij is de belangrijkste kostwinner gebleven, maar Louise is dankzij haar eigen inkomen zelfstandiger geworden dan haar moeder en schoonmoeder.

De periode 1980-2003

We gaan terug naar de gezinsmodellen bij de politieke partijen. Na de jaren zeventig kunnen op basis van de partijprogramma's vier ideaaltypen beschreven worden.

Deze ideaaltypen zijn:

- het traditionele gezin of kostwinnersgezin, gebaseerd op het huwelijk en op een traditionele rolverdeling;
- het moderne gezinsmodel, gebaseerd op gelijkwaardigheid van partners en affectie, met een veelal nog sekse-gebonden taakverdeling;
- het egalitaire gezinsmodel, gebaseerd op een gelijke verdeling van taken binnen- en buitenshuis;
- het geïndividualiseerd gezinsmodel, gebaseerd op het primaat van het individu.

We doen het allemaal samen

Over het traditionele gezin en het moderne gezin hebben we genoeg gezegd. We gaan het hebben over het egalitaire gezin en over het geïndividualiseerde gezin. In het egalitaire gezin lijkt de gelijkheid tussen man en vrouw in belangrijke mate verwezenlijkt te zijn. Beiden hebben veelal een omvangrijke betaalde baan buitenshuis. De taakverdeling binnen de gezinnen is min of meer symmetrisch. Maar er zijn ook in deze gezinnen restvormen aanwezig van traditionele rolpatronen. Het gezinsklimaat is democratisch. Kinderen maken in deze gezinnen niet de dienst uit, maar ze hebben soms heel veel te zeggen. Het egalitaire gezin kent een variant. Mannen en vrouwen hebben hun taken symmetrisch verdeeld. Beiden werken parttime. De verzorging en de opvoeding van de kinderen en de huiselijke taken worden door hen gezamenlijk gedaan.

Het egalitaire gezin van Maria Staring en haar man

Het gezin van Ria, de dochter van Jan en Nel die in Utrecht en Rome Italiaans heeft gestudeerd, kan als een egalitair gezin worden beschouwd. Mascha, zoals Ria zich tegenwoordig noemt, is na een wilde en turbulente tijd in Italië, waar zij correspondentie van een groot ochtendblad was, uiteindelijk getrouwd met de uitgever Jan-Pieter. Ria heeft een dochter Sanne uit een vorige relatie. Samen met de gescheiden Jan-Pieter heeft zij Sanne en zijn twee kinderen opgevoed. Zij werkt als tolk/vertaler bij de rechtbank van Haarlem. Zij is daarnaast werkzaam als freelance journaliste. Ze hebben afgesproken dat ze samen de huishouding doen, maar Jan-Pieter wil nog weleens een beurt overslaan, Koken doet hij echter graag. De twee kinderen van Jan-Pieter zijn het huis uit. Sanne woont nog thuis in 'Hotel Mamma'. Haar vrijheid is groot. Vrienden mogen blijven slapen. Zij heeft een eigen douche. Haar kamer is van alle gemakken voorzien. Zij heeft een HBO-diploma gehaald. Een vaste baan wil ze voorlopig niet. Zij is tevreden met haar werk en inkomen als uitzendkracht. Mascha belt twee keer per week met haar ouders. Maar in Schiedam, waar haar bejaarde ouders nog steeds wonen, komt zo hooguit vier keer per jaar.

Het grachtengordel-gezin

Het geïndividualiseerd gezin wordt weleens gekstempeld het grachtengordel-gezin genoemd. Het is een gezin dat gekenmerkt wordt door een sterke financiële en emotionele onafhankelijkheid. Het zijn de gezinnen van de grotere tweeverdieners. De werkster heet interieurverzorgster en de kinderen worden *kids* genoemd. De oppas en de au pair zijn binnen deze gezinnen geen zeldzaamheid. Uitbesteding van huishoudelijke taken is schering en inslag. De traiteur is kind aan huis. Centraal staat niet alleen de zelfontplooiing van de kinderen, maar bovenal de eigen ontplooiing.

Het gezin van John in Naarden als voorbeeld

Het geïndividualiseerde gezin lijkt op het gezin van John. John was het zorgenkind van het gezin Staring. Maar John heeft het in maatschappelijk opzicht ver gebracht. De grootste klapper heeft hij gemaakt met de verkoop van zijn uitzendbureau voor muzikanten. Hij woont samen met zijn veel jongere derde vrouw Amanda, een voormalig fotomodel, die eigenares is van een casting-bureau. Hij heeft een zoon Pim uit een vorig huwelijk. Amanda en John hebben hun eigen vriendenkring. Hij maakt geen bezwaren als Amanda, zonder hem, maar met haar eigen vrienden en vriendinnen op vakantie gaat. Samen genieten ze van hun culinaire ontdekkingstochten in binnen- en buitenland. John golft tegenwoordig veel en hij denkt erover om in de politiek te gaan. Hij woont in Naarden. John is eigenlijk de enige van het gezin Staring die regelmatig zijn oude vader en moeder bezoekt. Zonder Amanda, want Nel mag haar schoondochter niet en John heeft

geen zin in ruzie.

Dames en heren we nemen afscheid van de familie Staring. Tijdens het college *gezinssociologie en gezinsbeleid* zal ik de studenten op de hoogte houden van de handel en wandel van deze boeiende familie.

De analyse van gezinsmodellen, een Wageningse traditie

U zult zich nu wellicht afvragen of we hier te doen hebben met een ervaringsdeskundige die in toga zijn eigen waarnemingen tot wetenschap heeft verheven. Een verschijnsel dat binnen de sociale wetenschappen niet geheel onbekend is. Dames en heren de besproken ideaaltypen, naast de enigszins subjectieve analyses van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen, berusten op een tweede pijler. Een pijler waarop ook de ontwikkelingsgang van de familie Staring berust. Een pijler die voor een belangrijk deel, het wordt eentonig, wederom op een Wageningse traditie berust.

In de periode 1960-1986 zijn in de Zuid-Hollandse dorpen Arkel en Kedichem drie onderzoeken naar het gezinsleven verricht. In het eerste onderzoek bevestigde Douma (1961) het bestaan van het modern-Westers gezin. Een gezin waarvan Kooy (1957), vier jaar eerder, de theoretische onderbouwing had geleverd en waarvan de ontwikkelingsgang in 1967 door hem (Kooy, 1967) uitvoerig is beschreven. Het gezinssociologische bedrijf is door Kooy en de zijnen in Wageningen tot grote bloei gebracht. Deze beoefening van de gezinssociologie heeft ook in internationaal opzicht faam verworven. Belangstellenden voor de details verwijs ik naar de bundel met verzamelde opstellen die aan Kooy in 1985 ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar gezinssociologie is aangeboden (De Hoog et al., 1985).

Ik keer terug naar de Wageningse gezinsmodellen. In 1975 heeft Douma (1975) zijn onderzoek herhaald. In dit tweede onderzoek worden de contouren geschetst van het egalitaire gezinsmodel, dat door de onderzoeker het plastische gezinstype wordt genoemd. Op basis van het derde onderzoek wordt door Te Kloeze en de zijnen (1996) een vierde gezinstype beschreven. Dit type wordt het postmoderne gezin of het geïndividualiseerd gezin genoemd. In het afgelopen decennium zijn deze bevindingen door anderen, zij het niet in gelijke bewoordingen, op hoofdlijnen bevestigd (zie onder andere Van Praag en Niphuis-Nell, 1997; NGR, 2001; Garssens, 2001).

Een klimaatsverandering in Den Haag

Er is door mij gesproken over marginalisering van het gezin gedurende de jaren zeventig en tachtig. Deze marginalisering beperkte zich in de jaren tachtig niet alleen tot de Haagse ministeries. Op de universiteiten, behoudens mijn Alma Mater de Universiteit van Utrecht, worden vertrekkende hoogleraren niet opgevolgd. Het had natuurlijk met geld te maken, maar ook met de waan van de dag, ik ga daar niet verder op in, maar de *Macher* is mij liever dan de sloper.

In de loop van de jaren negentig verandert het klimaat in Den Haag. Een van de keerpunten is de introductie van een nieuwe gezinsdefinitie. Het gezin wordt in bestuurlijke kringen, en niet alleen daar, niet langer meer gezien als een heteroseksueel echtpaar, met eigen thuiswonende kinderen. Een nieuwe gezinsdefinitie is geformuleerd door het Nationaal Comité dat in begin jaren negentig door het toenmalige ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur is ingesteld om, in samenwerking met de Nederlandse Gezinsraad, activiteiten te ontplooiën tijdens het door de Verenigde Naties uitgeroepen Internationale Jaar van het Gezin 1994. Volgens deze definitie is een gezin: "Elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging of opvoeding van één of meer kinderen" (Jongma-Roelants en Cuyvers, 1995; VWS, 1996) Misschien moeten we er in Wageningen wel aan toevoegen, gezien de recente ontwikkelingen bij het departement Dierwetenschappen, *en/of één of meer huisdieren*. Een voorstel dat, volgens zeggen, binnen het Nationale Comité door Anne Marie Grewel is gedaan en jammer genoeg toen niet in stemming is gebracht. De nieuwe gezinsdefinitie wordt door het kabinet Kok-1 overgenomen. Het is een politieke daad, omdat de verruiming van de gezinsdefinitie de angel uit de discussie haalt.

Een tweede keerpunt die het einde inluidt van de marginalisering van het gezin is het pleidooi voor een gezinsminister tijdens de algemene beschouwingen in september 1995 door de toenmalige fractievoorzitter van het CDA Heerma. Na enige hoongelach van de niet-confessionele partijen, bleek dat vooral D66 en de VVD niet onwelwillend tegenover dit voorstel stonden. Het gevolg van deze politieke ontwikkelingen was dat het Sociaal en Cultureel Planbureau (Van Praag en Niphuis-Nell, 1997) en de Nederlandse Gezinsraad (NGR, 2001) de opdracht kregen om de maatschappelijke positie van het gezin nader te bezien.

In 2002 is in het kabinet Balkenende-1 een staatssecretaris voor emancipatie en gezinszaken benoemd. Daardoor lijkt het eindelijk mogelijk te zijn, als het huidige overleg geen roet in het eten gooit, dat er in Nederland de komende tijd een expliciet gezinsbeleid gevoerd gaat worden.

Er is een derde keerpunt te noemen, dat van grote betekenis is voor de universitaire beoefening van de gezinssociologie. In 1995 neemt de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen (SWR-KNAW) het initiatief om de positie van de gezinssociologie te bezien, omdat gevreesd wordt dat een waardevol wetenschapsgebied verloren lijkt te gaan. In 1996 verschijnt een rapport (SWR-KNAW, 1996) dat wordt aangeboden aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

De belangrijkste aanbevelingen zijn:

- het tot ontwikkeling brengen van één of meer centra waar hoogwaardig gezinssociologisch onderzoek plaatsvindt;
- het integreren en coördineren van onderzoeksactiviteiten van onderzoekers die actief zijn binnen en buiten de kenniscentra;
- het creëren van leerstoelen en een specialisatie-mogelijkheid in de gezinssociologie;
- het verbeteren van de informatievoorzieningen op het terrein van de gezinssociologie.

Thans blijkt dat het initiatief van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad zijn vruchten afwerpt. In Tilburg, Utrecht en nu ook in Wageningen zijn nieuwe leerstoelen gezinssociologie gecreëerd. Het prachtige initiatief van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut om een grootscheeps longitudinaal onderzoek te houden *The Netherlands Kinship Panel Study* (NKPS) naar gezins- en familierelaties is door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gehonoreerd. De data van de NKPS zullen beschikbaar gesteld worden voor gezinssociologisch onderzoek. Daarnaast is een onderzoekprogramma van NWO (2003) in voorbereiding genaamd *De Bindende Kracht van Familierelaties*. Ook dit onderzoekprogramma is een belangrijke stimulans voor het gezinssociologisch onderzoek binnen universitair verband. Verheugend is ook dat niet alleen het gezin, maar ook de familie object van studie is.

Het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Sport heeft de Nederlandse Gezinsraad de opdracht gegeven om met regelmaat te rapporteren over de positie van het gezin in de samenleving. Deze signalen kunnen de basis vormen voor het gezinsbeleid in Nederland. Kortom de gezinssociologie wordt in ere hersteld.

Het gezin in Wageningen

Laten we naar Wageningen terugkeren. Het bestaansrecht van de gezinssociologie dient niet alleen in het verleden van deze universiteit te worden gezocht. In Wageningse termen vinden we het gezin op twee centrale plaatsen in de voedselketen terug. Een benadering die hier als een wetenschappelijk paradigma wordt beschouwd. Aan het begin van de keten bevinden zich de primaire producenten: de agrarische gezinnen en hun bedrijf. Aan het einde van deze keten is de consument binnen zijn leefomgeving te vinden. Een consument die veelal in een gezin verblijft. We kunnen de plaats van het agrarische gezin in de voedselketen nader bezien. Uit een statistisch-kwantitatief onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) (Van Everdingen et al., 1999) is gebleken dat meer dan 40 procent van de agrarische gezinnen over een langere periode een inkomen uit het bedrijf heeft dat onder de armoedegrens ligt. Deze cijfers worden ook gevonden in een aanvullende Wageningse veldonderzoek naar de beleving van armoede in agrarische

gezinsbedrijven (Vinkers en De Hoog, 2000). De financiële situatie van de agrarische bedrijven is, op een enkele sector na, de afgelopen jaren zeker niet verbeterd. Het blijkt echter ook dat als alle inkomensbronnen van het agrarische gezin bij elkaar worden opgeteld 23 procent een inkomen onder de minimumgrens heeft (Van Cooten et al., 2000). De verhoging van het gezinsinkomen wordt in belangrijke mate bepaald door het buitenshuis werken van vrouwen en mannen die kleinere agrarische bedrijven bezitten. Let wel, het gaat hier niet om gezinnen van hobby-boeren, die gezinnen zijn bewust buiten het Wageningse veldonderzoek gehouden (Vinkers en De Hoog, 2000). We zien dat het ontplooiën van nevenactiviteiten wel enig soelaas biedt, maar dat het rendement hiervan, veelal door de hoge investeringen, niet op korte termijn tot een verhoging van het gezinsinkomen leidt. Ook blijkt dat mannen en vrouwen in middelgrote gezinsbedrijven (voor de kenners tussen de 120 en 300 standaardbedrijfseenheden) veel minder kans zien om betaalde arbeid buiten het bedrijf te verrichten. Voor hen geldt dat het agrarische bedrijf een gulzige institutie is. Een institutie die van man en vrouw alle beschikbare tijd opslokt. Indien deze ontwikkelingen op het platteland binnen een bredere context geplaatst worden, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat bovenal een moderne, geëmancipeerde levensstijl van agrarische gezinnen tot een geslaagde overlevingsstrategie leidt. Veel minder succesvol zijn degenen die op hun huishouding en/of bedrijf bezuinigen. Dit geldt ook voor de agrarische gezinnen die naast hun bedrijf hun inkomen via nevenactiviteiten pogen te vergroten. Veelal wegen de kosten van de investeringen niet tegen de baten op (De Hoog en Van Ophem, 2003). Deze constatering dient consequenties te hebben voor het beleid dat zich richt op de plattelandsvernieuwing.

De consument en het einde van de keten

Aan het einde van de voedselketen zien we, zoals gezegd, de gezinnen weer verschijnen. Daarbij doet zich een eigenaardigheid voor. Een eigenaardigheid die te typeren is als gezinsverwaarlozing. Binnen de vele disciplines die zich op een of andere wijze bezighouden met de bestudering van het gedrag van de consument wordt in veel gevallen veel te weinig aandacht besteed aan de huiselijke omstandigheden. Ik geef daarvan een voorbeeld. De studenten van de opleiding huishoud- en consumentenwetenschappen waren verplicht om een sociaal-wetenschappelijk onderzoekspracticum te volgen. Een practicum dat naar mijn mening binnen de huidige sociaal-wetenschappelijke opleidingen van deze universiteit in ere hersteld zou moeten worden, maar dit terzijde. Een vraag die de studentes wilden beantwoorden luidde ongeveer als volgt: "Wie zijn de consumenten van voedselproducten in kleine verpakkingen?" Het antwoord lijkt voor de hand te liggen. Dat zijn natuurlijk de jonge huisverlaters die alleen wonen of samenwonen, de paren en de echtparen zonder kinderen, de middelbare alleenstaanden, zoals gescheiden mannen en de omvangrijke groep van oudere alleenstaanden, waaronder de vele weduwen. Dit bleek echter niet het geval te zijn. De belangrijkste afnemers bleken gezinnen met jonge kinderen te zijn. De huisvrouw en de schaarse huisman kozen voor variatie op tafel en daarmee voor een opmerkelijke vorm van gezinsindividualisering in de huiskamer.

Deze jonge hoogleraar zal in woord en geschrift aan deze typisch Wageningse situatie zijn aandacht blijven geven.

Epiloog

Ik moet velen bedanken die de instelling van de leerstoel aan de Wageningen Universiteit en Research Centrum mogelijk hebben gemaakt. Ik wil, zoals het een gezinssocioloog betaamt thuis beginnen. Elly, Jet en Hans jullie worden bedankt. Vooral jullie relativiseringsvermogen heeft mijn academisch bestaan zeer dragelijk gemaakt. Over mijn privé-domein doe ik verder geen mededelingen, niet omdat het gezin De Hoog-Visser iets te verbergen heeft, maar omdat het jullie geen klap aangaat.

Mijn dank gaat uit naar de voorzitters, mevrouw Corrie Fase en mevrouw Olga Fles, van de instelling, de Nederlandse Gezinsraad, die deze leerstoel mogelijk heeft gemaakt. Het heeft heel lang geduurd eer er uit het hoofdgebouw witte rook opsteeg, maar mede door jullie inspanningen en van Uw medebestuurleden is het toch gelukt.

Ik bedank Erna Hooghiemstra, medewerkster van de Nederlandse Gezinsraad die in de laatste fase de untjes op de i heeft gezet.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar de secretaris van de Nederlandse Gezinsraad mijn vriend Pieter Kalle. Pieter, fantastisch wat jij voor me hebt gedaan. Een ieder hoopt dat je straks weer in ons midden aanwezig zult zijn. Je vrouw, je dochter, je zoon en je gezondheid gaan voor alles, maar ook wij hebben je wel nodig.

Ik moet met grote nadruk mijn college Anke Niehof noemen. Niet omdat het noemen van de naam van de houder van de eigen leerstoelgroep behoort tot de academische wellevendheid. Door jouw vastberadenheid, door jouw inspanningen en mag ik het zeggen, soms zelfs door jouw kwaadheid Anke - stampvoeten was er net nog niet bij- ben jij erin geslaagd dat de leerstoelgroep Sociologie van Consumenten en Huishoudens nu een 0.0 hoogleraar Gezins sociologie en Gezinsbeleid rijk is. Anke je wordt ten zeerste bedankt.

Ik bedank de leden van de benoemingscommissie de hoogleraren Henriëtte Maassen van den Brink, Gerrit Antonides, Dirk van der Kaa, Hans-Joachim Schulze en de voorzitter Cees van Woerkom. Mijn dank gaat ook uit naar Bjorn Engel, toen student thans ingenieur, en naar een oude bekende de voortreffelijke ambtelijk secretaris George ten Velde. Het was een pittig, maar zeer aangenaam gesprek.

Ik bedank mijn tegenwoordige en vroegere collega's. Ik begin met de dames uit mijn naaste werkomgeving. Hedy Munro en Riet van de Westeringh dienstverleners bij uitstek en steunverleners voor iemand die nog steeds nog met WP 5.1 werkt. Ik prijs het manvriendelijke klimaat binnen de vakgroep. Het is niet de enige verdienste van Hester Moerbeek, Gerda Casimir en Lisa Price. Ik noem Johan van Ophem, mijn corrector en mijn eigen vertrouwensman. Ik noem Paul Terpstra, een *man of all seasons* in de gunstigste zin des woords.

Ik wil al mijn vroegere collega's bedanken. De emeritus hoogleraar Henk Heeren en zijn toenmalige medewerkers Hein Moors en Bernard Frijling die mij in Utrecht de liefde voor de demografie hebben bijgebracht. Ik bedank de Wageningse collega's van de vakgroepen Sociologie en Huishoudkunde. Wout Douma, leteke Weeda, Jan Willem te Kloeze, Clio Presvelou, Aadj Boelmans, Tiny Backus en Saskia Zwart.

Nadrukkelijk gaat mijn dank uit naar de helaas vorig jaar overleden Gerrit Kooy, de man die samen met mijn overleden zwager Louis van Leeuwen, mij de fijne kneepjes van het vak gezins sociologie heeft geleerd.

Aangenaam was de tijd dat ik met Clio Presvelou zitting had in het *Observatoire de la Famille* van de Europese Unie. Aangenaam omdat niet alleen werd samengewerkt met een eminent gezelschap Europese gezins sociologen en demografen, maar ook omdat de latente contacten met de voorzitter Wilfried Dumon manifest zijn geworden.

Dank ben ik verschuldigd aan de Raad van Bestuur van deze universiteit en wel in het bijzonder aan de rector magnificus Prof. Bert Speelman. Bert onder jouw regeringsperiode en door jouw persoonlijke inspanningen is het gelukt. Ik zal het vertrouwen niet beschamen.

Tenslotte dank ik alle aanwezigen, in bijzonder degenen die van verre zijn gekomen, voor hun komst naar de aula.

Ik heb gezegd.

)* De titel van de inaugurele rede is niet origineel. Hij is ontleend aan de eerste zin van het rapport *Nieuwe perspectieven voor de gezins sociologie* (SRW-KNAW, 1996, 7). In het woord vooraf schrijft de Voorzitter van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen professor P. Nijhoff de fraaie zin: "Het ontwikkelingspad van wetenschappen vertoont soms een interessant patroon dat vergelijkbaar is met de productenlevenscyclus van 'opgaan, blinken, verzinken' gevolgd door een 'uit de as herrijzen'."

Geraadpleegde literatuur

Cooten, van Aart, Walter van Everdingen, Karel van Bommel, Jolanda Vinkers en Kees de Hoog (2000) *Armoede in land- en tuinbouw*.

Wageningen.

Diels, A.E. (1951) *Opvattingen van ondertrouwde vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin*. ISONEVO: Amsterdam.

Douma, W.H. (1961) *Het gezinsleven op een verstedelijkend platteland*. Wageningen.

Douma, W.H. (1975) *Het gezin tussen verleden en toekomst*. H.Veenman en Zonen: Wageningen.

Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel (1999) *Agrarische gezinnen en hun inkomens. Is er sprake van armoede?* LEI: Den Haag.

Garssens, Joop (2001) Samenleven. In: Joop de Beer, Peter Cuyvers en Andries de Jong (red.) *Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. CBS/NGR: Voorburg/Heerlen.

Hoog, C. de, L.Th. Leeuwen, Q.J. Munters en C.J. Weeda (1985) *Tussen empirie en reflectie, verzamelde opstellen voor G.A. Kooy*. Wageningen.

Hoog, Kees de en Erna Hooghiemstra (2003) *Gezinsbeleid in beeld, een vergelijking van de verkiezingsprogramma's 2003*. Wageningen Universiteit/NGR: Den Haag.

Hoog, Kees de en Johan van Ophem (2003) *Successful lifestyles as survival strategies of farm families in the Netherlands* (in bewerking).

Jongma-Roelants, T. en P. Cuyvers (1995) *Gezinnen van deze tijd*. Kok: Kampen.

Kloeze, Jan.W te, Kees de Hoog, Marlies van Bergen en Myron Duivenvoorden (1996) *Tussen vrijheid en geborgenheid, het post-moderne gezin ontdekt*. Garant: Leuven/Apeldoorn.

Kool-Smit, Joke (1967) Het onbehagen bij de vrouw. In: *De Gids*, 130 (9/10), 267-281.

Kooy, G.A. (1956) *De zelfkazerij van Midden-Nederland; een onderzoek naar haar voortbestaan*. Van Gorcum: Assen.

Kooy, G.A. (1957) *Het veranderend gezin in Nederland*. Leerdam.

Kooy, G.A. (1959) *De oude samenwoning op het nieuwe platteland; een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek*. Van Gorcum: Assen.

Kooy, G.A. (1967) *Het modern-Westers gezin*. Paul Brand: Hilversum.

Leeuwen, L.Th. (1976) *Het gezin als sociologisch studie-object*. Wageningen.

Mayer, P. (1981) *Gezinsociologie, een inleiding*. Samson: Alphen aan den Rijn/Brussel.

Milikowski, H.Ph. (1961) *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*. Van Loghum Slaterus: Arnhem.

Milikowski, H.Ph. (1967) *Lof der onaangepastheid*. Boom: Meppel.

NGR (2001) *Gezin: beeld en werkelijkheid, signalement 1*. NGR: Den Haag.

NWO (2003) *De bindende kracht van familierelaties*. NWO: Amsterdam.

Philips Nederland (1966) *De Nederlandse huisvrouw*. Philips: Eindhoven.

Praag, C.S van en N. Niphuis-Nell (red.) (1997) *Het gezinsrapport*. SCP: Rijswijk.

Saal, C.D. (1958) *Het boerengezin in Nederland*. Van Gorcum: Assen.

SWR-KNAW (1996) Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen *Nieuwe perspectieven voor de gezinsociologie. Rapport van de SWR-commissie voor de ontwikkeling van de gezinsociologie*. KNAW: Amsterdam.

Vinkers, Jolanda en Kees de Hoog (2000) *De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven*. Wetenschapswinkel: Wageningen.

VWS (1996) *Notitie gezin, de maatschappelijke positie van het gezin*. VWS: Rijswijk.

Zwart, S.I. (1969) *Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen*. Wageningen.